

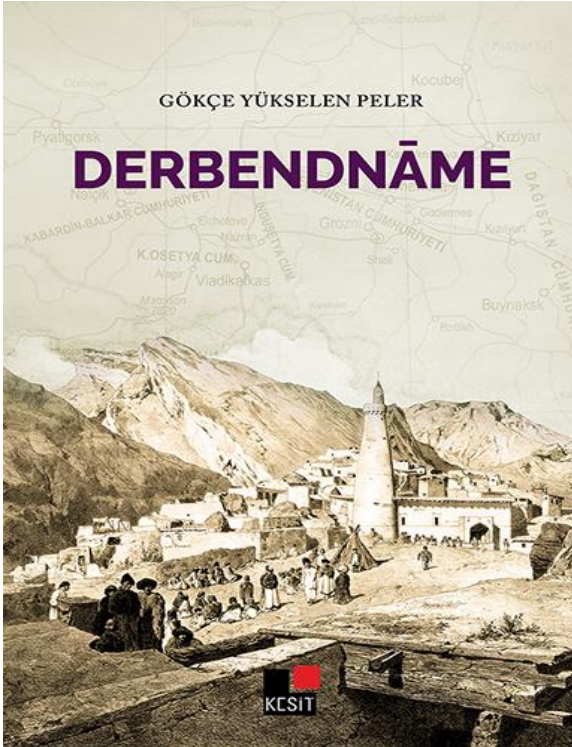
DERBENDNÂME

GÖKÇE YÜKSELEN PELER
İSTANBUL: KESİT YAYINLARI, 2017, 342 SAYFA
ISBN: 9786059408462

Muhammed DORUK*

1. Giriş

Konumu ve etnik yapısıyla tarihî bir öneme sahip olan Derbent şehri, Araplar, Farıslar ve Türkler için vazgeçilmez bir mekân olmuştur. Bugün

Dağıstan'da yer alan bu şehir, tarihte Orta Asya'ya açılan bir kapı niteliğindedir. Bu bölgenin önemi dolayısıyla Farıslar bu bölgeye "Dar geçit, ülke sınırı ve kapı bağı" anlamına gelen *Derbend* adını vermişlerdir. Araplar ise *Bâb al-abvâb* (*Kapıların kapısı*) ismini verirken Türkler de burası için *Demirkapı* adını kullanmışlardır.

8. yüzyılın başlarında İslamlaşan Derbent, kısa sürede büyümüş ve bir İslam şehrine dönüşmüştür. Bu bölgede yaşayanların büyük çoğunluğunu da Türkler oluşturmuştur. Bu bakımdan Derbent, Türk tarihi ve kültürü için oldukça büyük önem arz etmektedir. Özellikle

* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi, mdoruk209@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2477-7979>

Hazarların bu bölgede yaşamış olması ve onların miraslarına dair çoğu kalıntıların burada yer alması bölgenin önemini daha da artırmaktadır.

Bu bölgede yazılan eserler Türk tarihinin ve dilinin aydınlatılmasında araştırmacılara yardımcı olmaktadır. 16. yüzyılda ilk nüshasının (Kazem-Beg, 1851: 6) yazıldığı düşünülen *Derbendnâme*, geçmişteki Derbent şehri ve tarihi hakkında bizlere geniş bilgiler vermektedir. Bugün birden çok nüshası bulunan bu eser üzerine Türkiye dışında birçok çalışma yapılmıştır (Bu çalışmalara ilerleyen kısımlarda değinilecektir). *Derbendnâme* üzerine şimdiye kadar Türkiye’de herhangi bir bilimsel çalışma yapılmamıştır. İşte bu eksikliği Dr. Öğr. Üyesi Gökçe Yükselen PELER gidermiştir. Ekim 2017 yılında Kesit yayınları arasından çıkan *Derbendnâme*, *Derbendnâmelerin Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Məhəmməd Füzuli El Yazmaları Enstitüsünde bulunan 3 nüshasından biridir. A-613 numarada kayıtlı olan bu yazma eser diğer nüshalara göre daha karışık özellikler göstermektedir. Bundan dolayı ilk olarak bu nüsha üzerine çalışan araştırmacı, diğer nüshaları da bu esere müteakip çalışacağına bildirmektedir (s.15).*

2. Eserin Tanıtımı ve İçeriği

Araştırmacı bu çalışmasında, *Derbendnâme*’nin A-613 numaralı nüshasının gramer incelemesini, metnin çeviri yazısı, metnin günümüz Türkçesine aktarımını ve dizinini hazırlamıştır. Ayrıca eserin tıpkıbasımını da çalışmanın sonuna eklemiştir. Çalışmanın *Önsöz* kısmında araştırmacı, *Derbendnâmeler*e kısaca değinmiş ve niçin bu nüshayı tercih ettiğini gerekçeleriyle açıklamıştır. Yine bu kısımda eserin 7 bölümden mürettep olduğunu bildirmiştir. *Derbendnâme*’nin genel incelemesine geçilmeden önce 19-32. sayfalar arasında *Giriş* kısmına yer verilmiştir. Bu bölümde

Derbendnâme hakkında bilgiler aşağıdaki başlıklar dâhilinde yer almaktadır:

- I. 1. *Derbendnâme* Hakkında Bilgi
- I. 2. *Derbennâme* Üzerine Daha Önce Yapılmış Çalışmalar
- I. 3. *Derbendnâme*’nin Yazarı
- I. 4. *Derbendnâme*’nin Nüshaları
- I. 5. *Derbendnâme*’nin Dili

Ana hatlarıyla bu kısma değinilecek olunursa, *Derbendnâme Hakkında Bilgi*’lerin verildiği bölümde, Derbent’te bir *Derbendnâme* okuma geleneğinin olduğu bildirilmektedir: “Azerbaycan asıllı Rus Türklük bilimci Mirza Kazem-Beg (1851: V), Derbent bölgesinde halkın toplu bir şekilde *Derbendnâme* okuyup dinlediğine şahit olduğunu kaydetmektedir. Bundan da eserin bölgede bazı içtimai görevler gördüğü anlaşılmaktadır.” (s. 19).

Yine bu kısımda Türk tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen Hazarlar hakkında *Derbendnâme*’de geçen kısa bir bilgi verilmiştir. Araştırmacı, *Derbendnâme*’nin Hazarları “öteki”si olarak değerlendirdiğini bildirmektedir. Ayrıca bu bölümde eser üzerinden Hazarların hakanlarının unvanları hakkında da bilgiler verilmektedir. Bir diğer konu ise, Hazarların kökenleridir. Bu hususta eserde Hazarlarla ilgili önemli bilgiler yer almasına rağmen onların kökenleri hakkında açık bir şekilde bir bilgi mevcut değildir.

I. 2. *Derbennâme Üzerine Daha Önce Yapılmış Çalışmalar* bölümünde ise Türkiye’de *Derbendnâme*’nin hiçbir nüshasının Latin alfabesiyle yayımlanmadığı bildirilmektedir. Diğer yandan araştırmacı, bu kısımda *Derbendnâme* üzerine

yapılan çalışmaları zamandizinine göre vermektedir. Yurt dışında bu eserin yayım tarihinin yaklaşık 300 yıl öncesine kadar gittiği göz önünde bulundurulursa, eserin ülkemizde yapılan bu yayımının ne kadar önemli olduğu anlaşılacaktır.

I. 3. *Derbendnâme'nin Yazarı* kısmında, eseri ilk olarak kimin yazdığının muğlak olduğu bildirilmiş ve bu konuda kesin bir yargının olmadığı vurgulanmıştır. Fakat daha önce yapılan çalışmalardaki bilgiler bir araya getirildiğinde ortaya bir isim çıkmaktadır: “1726 yılında de muro Caucasea “Kafkasya Duvarı” adlı bir tez hazırlayan Bayer’in Derbent ve Endirey şehirlerini alan Giray Han’ın Muhammed Auabi-Akrassi adlı bir kişiye Arap ve Fars kaynaklarını kullanarak Dağıstan’ın eski tarihini konu alan Türkçe bir eser emrettiğini ifade ettiği kaydedilmiştir (Kazem-Beg 1851:vi” (s. 22).

Sonuç itibarıyla eserin yazarının tam olarak kim olduğu ya da kimler olduğu kesinliğe kavuşturulamamıştır. *Derbendnâme'nin Nüshaları* kısmında bu duruma değinilecektir.

I. 4. *Derbendnâme'nin Nüshaları* bölümünde T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazmalar kataloğunda eserin tam olarak 12 nüshasının tespit edildiği ve bu nüshaların zamandizinine göre verildiği görülmektedir. Bu nüshaların çoğunun istinsah tarihinin bulunması eserin yazıldığı dönemin anlaşılması bakımından oldukça önemlidir. Diğer yandan araştırmacı bu nüshaların bulunmuş olduğu bölgeleri de vermiştir: Bunlardan dördü Gürcistan Bilimler Akademisinde; altısı Moskova Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü Türkçe Yazmalar koleksiyonunda; ikisi de Fransa Milli Kütüphanesinde bulunmaktadır. İncelemeye konu olan bu nüsha ise, Azerbaycan’da bulunan nüshalardan biridir. Bu nüshanın tanıtımı *Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Mehemed Füzuli El Yazmaları Enstitüsünde Bulunan Üç Nüsha* başlıklı kısımda mevcuttur.

I.5. *Derbendnâme'nin Dili* başlığında eserin dili hakkında çeşitli bilgiler vardır. Şekil bilgisine geçmeden önce araştırmacı bu kısımda eserin dilinin kavranması için dönemin sosyal ve siyasi şartlarının göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulamaktadır. Burada dikkate alınması gereken önemli bir husus vardır ki o da eserin dilinin Kumuk Türkçesi özelliklerini çokça ihtiva etmesidir. Eserin müellifinin yani Aktaşı’nın Kumuk Türklerinden olması ve kendi lehçesinin özelliklerini kullanması kaçınılmaz bir durum olmuştur. Fakat onun bu eseri yazmasını isteyen Giray Han’ın “Saf Türkçe” ile neyi kastettiği sorusu hâlâ çözüme kavuşturulamamıştır. Araştırmacı burada o coğrafyada etkin olan Azerbaycan Türkçesi ve Osmanlı Türkçesiyle mi yazıldığı sorusunu sormaktadır. Fakat aynı zamanda burada bir soruya daha kapı açmaktadır: Eser acaba Tatar Türkçesiyle mi yazılmıştır? Çünkü Giray Han Kırım Tatar’ı olduğuna göre acaba “Saf Türkçe”den kastı Tatar Türkçesi midir? Sonuç olarak yazar bu sorunun çözülmesindeki tek yolun belki de tüm nüshaların okunup karşılaştırılmasıyla mümkün olabileceğini ifade etmektedir.

Giriş kısmı A-613 Numaralı *Derbendnâme Nüshasının Dili* bölümüyle bitirilmektedir. Bu kısım incelenen nüshanın dil özelliklerini anlamamız bakımından önemlidir. Kırım, Kafkas ve Balkanlardan Özbekistan ve Türkmenistan’a uzanan hat üzerinde Oğuz ve Kıpçak değişkelerinin yoğun şekilde görüldüğü malumdur. İlk *Derbendnâme'nin* yazıldığı coğrafya olan Dağıstan’ın da bu konum üzerinde

bulunması ve bu bölgenin kuzeyinde Kıpçak, güneyinde Oğuz değişkelerinin görülmesi incelemeye konu olan eserin dil özelliklerini ciddi derecede etkilemiştir. Ayrıca araştırmacı, bir Oğuz lehçesi olan Azerbaycan lehçesinin ve bir Kıpçak lehçesi olan Kumuk lehçesinin bu bölgede yoğun şekilde etkin olduğunu bildirmektedir. İşte bu durum göz önüne alındığında *Derbendnâme*'nin dilinin hem Kumuk hem de Azerbaycan lehçesi özelliği göstermesi, aslında birçok soruya yanıt niteliğindedir. Araştırmacı yapmış olduğu bu incelemelerin neticesinde A-613 numaralı nüshanın Oğuz Türkçesi özelliklerini yoğun şekilde ihtiva ettiğini vurgulamaktadır. Ardından şu örnekleri vermektedir: *yağmur*, *yağ-*, *yüz*, *yuharu*, *yaşşı*, *yan*, *yaraşdur-* vb. (s.28) bu gibi kelimelerde *c-* yerine *y-* bulunması; *dur-*, *demür*, *degi* vb. (s.28) kelimelerde kelime başında *t-* yerine *d-* bulunması gibi özellikler Oğuz Türkçesinin bu nüshada daha baskın olduğunu göstermektedir. Araştırmacı diğer ses değişmelerine de değinmekle birlikte, karışık bir yapının iç içe geçtiğini belirtmektedir. Bu bölümün sonuç kısmında, Dağıstan'ın çok milletli yapısının yanı sıra Türkçenin bu bölgede *lingua franca*, yani uluslararası iletişim dili olarak kullanılmasının önemi vurgulanmaktadır.

33-42. sayfalar arası eserin imla özelliklerini ihtiva etmektedir. Bu kısımda dikkat çeken özelliklerin başında tüm tarihî eserlerde olduğu gibi bir imla birliğinin olmayışıdır. Eser Arap alfabesiyle yazıldığı için, bu durum daha da karmaşık bir şekle bürünmektedir. Buradaki bir diğer önemli husus ise, eserin hem Kıpçak hem de Oğuz lehçelerinin özelliklerini barındırması, eserin dilinin ve imla özelliklerinin tam olarak anlaşılmasına mahal vermemesidir. Hâsılı imlada bir birlik söz konusu değildir. Eserde umumiyetle hareke kullanılmıştır. Bu yön eserin ses özelliklerini daha iyi kavramaya olanak sağlamaktadır. Ayrıca araştırmacı, Arapça ve Farsça kelimelerin hepsinde harekelerin dikkatli bir şekilde kullanıldığını belirtmektedir. Bazı önemli ünlü ve ünsüzlerin yazımına başlık açılmış ve burada değerlendirmeler yapılmıştır. Eklerin yazımı ve bağlaç olan *da/de*'nin yazımına da değinilmiştir.

43-62. sayfalar arası *Ses Bilgisi*'ne ayrılmıştır. Bu kısımda klasik gramer inceleme metoduna göre bir inceleme yapılmıştır. Önce ünlüler verilmiş ve ardından ünlülerdeki ses olayları incelenmiştir. Ünsüzlerdeki ses olayları kelime başı, kelime ortası ve kelime sonu şeklinde incelemeye tabi tutulmuştur. Bu kısımda dikkat çeken hususların başında, eserde kalınlık-incelik uyumunun genellikle korunduğu fakat düzlük-yuvarlaklık uyumunun sağlam olmadığıdır. Eserin karışık dil özelliklerini ihtiva etmesi, onun ses yapısını da etkilemektedir. Kalınlık-incelik uyumunda Türkçe kelimelere gelen bazı eklerin uyumu bozması buna örnek niteliğindedir: *girmağa*, *qayıtmege*, *koymek* vb. (s.43). Araştırmacı metinde bazı eklerin sadece düz ve yuvarlak şekillerinin bulunması düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozan önemli hususiyetlerden biri olduğunu bildirmektedir. Birden fazla ünsüzün yan yana gelmesi neticesinde kelime sonunda ünlü türemeleri meydana gelmektedir: *berke* < *berk* (13b/5), *seddi* < *sedd* (2b/9) vb. *Ünsüz Değişmeleri* başlığı altında Oğuz, Kıpçak ve Doğu Türkçelerinin ayırt edici özelliği olan kelime başında *b-* ~ *p-*, *b-* ~ *v-*, *d-* ~ *t-* gibi özellikler verilmiştir. Burada dikkat çeken bir diğer husus eserdeki kelime başındaki *y-* sesinin *-ki* bu da Azerbaycan Türkçesinin bir özelliğidir- düşmüş olmasıdır: *yigirmi* > *igirmi* (4a/2); *yigüt* > *igit* (6a/6). Fakat *yüz* “çehre, sima”; bugün Azerbaycan Türkçesinde *il* olan sene anlamındaki *yıl* (1b/9)

kelimesindeki y- sesi kendini muhafaza etmektedir. Hece düşmesi ünsüz türemesi ve ünsüz ikizleşmesiyle bu bölüm son bulmaktadır.

63-131. sayfalar arası *Şekil Bilgisi* kısmını teşkil etmektedir. Burada eserin şekil bilgisine değinilmiş olup bazı farklılaşmalar gösterilmektedir. Özellikle *Derbendnâme*'deki belirtme hâl eklerinin çokluğunu görmek mümkündür. Bugün Türkiye Türkçesinin belirtme hâl eki olan +I eki, eserde sadece ünsüzle biten kelimelerden sonra gelmektedir ve sürekli dar şekilde geldiği için de düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozmaktadır. Eserde +nI belirtme hâl ekinin çokça geçmesi ve ekin ünsüzle biten kelimelerden de sonra gelmesi bir kuzey ve doğu Türkçesi tesirini göstermesi bakımından oldukça önemli olduğu araştırmacı tarafından ayrıca vurgulanmaktadır. Bu hususta önemli olarak görülen bir şey daha var ki +A yönelme hâl ekinin belirtme görevinde kullanılmış olmasıdır. Dervağa *kaçmağa* istedi. “Dervag’a kaçmayı istedi.” (6b/1). Metinde yönelme hâl eki umumiyetle Oğuz Türkçesinin etkisindedir. Fakat az da olsa Kıpçak ve Çağatay Türkçesinin yönelme hâl eki olan +GA ekinin de kullanıldığı belirtilmektedir. Ayrıca araştırmacı, eserde +dA bulunma hâl ekinin yanı sıra bu ekin -belki de başka bir şekli olarak- +A şeklinin olduğu yargısı üzerinde durmaktadır ve şu ifadeleri kullanmaktadır:

İki kelime bir defadan fazla bu şekilde bulunma hâline sokulmuştur. Ancak her iki kelimenin de -d ünsüzü ile bitiyor olması bunun böyle olmadığı şüphesi uyandırmaktadır. Zira bu durum imla ya da ses düşmesi ile de ilişkili olabilir. Yan yana gelen iki -d- sesinden birinin yazılmamış olması ya da şeddenin konulmamış olması veya bu seslerden birinin düşmüş olması ihtimali daha yüksek görünmektedir: *Derbend*'e ‘*Derbent*’te’ (6a/7), (9a/5); *serhâda* ‘*serhatte*’ (2a/5), (2b/7), (3a/6).

Eserdeki diğer şekil özellikleri Azerbaycan Türkçesi ve Kumuk Türkçesinin bir mukayesesi şeklinde verilmiş olup bu iki lehçe arasındaki farkların eserde ne denli bulunduğu temas edilmiştir. Ek fiil, zamirler, sıfatlar, zarflar, bağlaçlar ünlemler, birleşik fiiller ve fiilimsilerle bu bölüm tamamlanmıştır. Burada fiilimsiler konusunun önemli olduğunu vurgulamak gerekir. Eserde isim fiil (matar) eki, yalnızca -mAk, -mAG şekli bulunmaktadır. Türkçenin diğer lehçelerinde bu durumu karşılayan birden çok ek bulunurken *Derbendnâme*'de yalnızca bu ekin kullanılması önemli bir detaydır. Aynı durumun sıfat-fiil eklerinde de bulunması diğer bir önemli durumdur. Metinde sıfat fiil eklerinden sadece -An ve -ken/-gen şekilleri mevcuttur. Fakat anlam ve yapı düzeyinde lehçe karışıklığı olduğundan dolayı bu durumun olması normal karşılanabilir.

133-146. sayfalar arası eserin çeviri yazısını ihtiva etmektedir. Araştırmacının eserin başında da belirttiği üzere, bazı kısımların silik olması eserin tam olarak okunmasında sorunlara neden olduğu için bu kısımların okunmadığı görülmektedir. Çeviri yazı kısmı dipnotlarla zenginleştirilmiş olup yer adlarının ve özel adların dipnotlarda açıklandığı görülmektedir.

Eserin IV. kısmı olan metnin günümüz Türkçesine aktarımı 147-154. sayfalar arasında yer almaktadır. Bu kısımda eserin cümle yapısına da sadık kalınarak özgün bir aktarımın yeğlendiği söylenilebilir.

Eserin beşinci ve son kısmı olan “Dizinler” bölümü ise, iki ana başlıktan oluşmaktadır:

1. Umumi Sözcükler Dizini

2. Özel Adlar Dizini

2. 1. Şahıs ve Unvan Adları Dizini
2. 2. Etnik Adlar ve Mekân Adları Dizini
2. 3. Diğer Özel Adlar Dizini

İlk kısımda kelimelerin köken farkına bakılmaksızın Türk alfabesine göre kelimeler dizilenmiş olup, yabancı kelimelerin kökenlerinin verildiği görülmektedir. Klasik dizin anlayışının dışında hazırlanan bu dizinde, kelimelerin geçtiği yerler madde başının altına verilmiştir. Ayrıca anlamca kaynaşmış birleşik kelimeler, deyimler ve kalıp ifadeler sözlükte yer bulmaktadır. *Özel Adlar Dizini*'nde önemli şahıslar unvanlarıyla alfabetik olarak verilmiştir. Ayrıca 61 özel ismin tespit edildiği görülmektedir. Etnik adlar ve mekân adlarının da dizinde ayrı bir yeri vardır. Birçok bölgenin adının bu kısma alındığı ve çeşitli açıklamaların verildiği görülmektedir. Bunlar dışında diğer özel adlar için de bir dizin mevcuttur.

Eserin *Kaynakça* kısmı oldukça zengin olup, araştırmacının birçok sözlük ve makaleden yararlandığı görülmektedir. Eserin son kısmı olan *Tıpkıbasım*, incelenen nüshanın mikrofilmini barındırmaktadır ve her bir sayfada bir varak yer almaktadır. Bu da okumayı zorlaştırmaktadır. Eserin sonraki basımında bu varakların ayrılması gerektiğini söylemekte fayda vardır. Sonuç olarak Türklük bilimine bu eşsiz eseri kazandıran Dr. Öğr. Üyesi Gökçe Yükselen PELER'e katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

MİRZA, A. Kazem-Beg, *Derbend-nâme, or The History of Derbend; Translated from A Select Turkish Version and Published with the Texts and with the Notes, Illustrative of The History, Geography and Antiquities*, Imperial Academy of Sciences, St. Petersburg, 1851.